

УДК 930 «18/20»: 001.814: [94(477)»1710»]

Ірина Дінтан

«ДОГОВОРИ І ПОСТАНОВИ...» 5 (16) КВІТНЯ 1710 РОКУ: КОНТРАВЕРСІЇ ПРОЧИТАННЯ

У статті подано історіографічний зріз вивчення «Договорів і постанов...» 5 (16) квітня 1710 року. Автором досліджені проблеми, котрі й по сьогодні розв'язуються вченими неоднозначно: історико-правова сутність, джерела створення, чинники прийняття, дієвість та історичне значення пам'ятки в розвою політико-правової думки українства ранньомодерної доби.

Ключові слова: «Договори і постанови...», «Конституція», «Правовий уклад...», «Пакти і конституції...», «Бендерська конституція», парламентаризм, республіка, Пилип Орлик, старшина, козацтво.

Три роки тому в Україні відзначали (скромно – на державному, репрезентативно – на науковому рівнях) 300-ліття знакової пам'ятки національної політико-правової думки. Мовиться про «Договори и постановления Правъ и вольностей войсковыхъ межи Ясне вельможнымъ Его милостю паном Филиппомъ Орликомъ новоизбраннымъ Войска Запорожскаго Гетьманомъ, и межи Енеральными особами, полковниками, и тымъ же Войскомъ Запорожскимъ с полною зъ обоихъ сторонъ обрародою Утверженные при вольной елекції формальною присягою отъ тогожъ Ясне вельможнаго гетмана Потверженные ...» [15, с. 19].

Неоднозначне розуміння прочитання термінології XVIII ст. зумовило розвій дефініцій: пам'ятка відома під назвами «Договір і постанова між гетьманом Орликом і Військом Запорозьким»; «Договори і постанови...»; «Пакти й конституції законів і вольностей Війська За-

порозького...»; «Правовий уклад та конституції...» тощо. Перелічені назви не торкаються сутнісної характеристики документа, «натомість запропонування таких маркерів, як «Бендерська конституція», «Конституція Пилипа Орлика», «Конституція України 1710 року», «Перша європейська конституція» <...>, поява яких була безпосередньо пов'язана з присутністю поняття «Constitutiones» в латинськомовній назві <...>, з часом призвело до помітного зміщення акцентів...» [34, с. 7] щодо правової оцінки документа. Цікаво, що попри розбіжності в політико-правовій та історичній класифікації останнього, чимало авторів послуговуються означеними дефініціями як рівноцінними.

І латиномовний, і староукраїнський варіанти пам'ятки вперше були опубліковані в «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете»: відповідно – у 1847 і в 1859 роках, і в додатках до п'ятитомного твору М. Маркевича (1843) [30, с. 325–338]. Започаткував науковий аналіз пам'ятки 1841 року А. Скальковський [40]. І вже понад 170 років «Договори і постанови...» залишаються невід'ємним складником дослідження діяльності перших українських емігрантів¹.

«...Нині наукова «орликіана» налічує не одну сотню позицій...», проте, – зауважує В. Смолій, – «ми постаємо перед ситуацією, коли оновлення потребують не лише підходи до джерелознавчо-історіографічного опрацювання пам'ятки. Нагальним виявляється <...>

¹ В. Антонович [1, с. 252–371]; О. Апанович [2, с. 209–251]; В. Артамонов [3]; В. Бадяк [4, с. 12–13]; І. Борщак [5]; М. Василенко [6, с. 369–387]; М. Возняк [7, с. 107–132]; І. Гончарук [8, с. 11–29]; В. Горобець [9, с. 32–43]; М. Грушевський [11–14]; А. Єнсен [18]; В. Замлинський [19, с. 345–354]; Д. Журавльов [21, с. 445–464]; М. Костомаров [22; 23, с. 148–159]; О. Кресін [24, с. 229–247; 25]; Б. Крупницький [27, с. 337–383; 28]; О. Лукашевич і К. Манжул [29]; М. Маркевич [30]; А. Мельник [31]; О. Оглоблин [32]; С. Павленко [33]; О. Прицак [37, с. 307–320]; П. Радько [38]; В. Різниченко [39]; А. Скальковський [40]; В. Смолій [41]; А. Смолка [42]; О. Субтельний [43]; Б. Сушинський [44]; М. Томенко [45]; М. Трофимук [46]; В. Ульяновський [47, с. 388–403; 48, с. 419–499]; Т. Чухліб [49–52]; В. Шевчук [53]; А. Шендрик [54]; Н. Яковенко [55]; Д. Яворницький [56] та ін.

переосмислення всієї культурно-політичної атмосфери, в якій ця пам'ятка створювалася» [34, с. 10–11]².

У запропонованій розвідці ми, не претендуючи на наукову вичерпність, подамо стислий історіографічний зріз вивчення «Договорів і постанов...» фахівцями (істориками та юристами) протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ століть. Задля цього виокремимо проблеми, котрі й по сьогодні розв'язуються вченими неоднозначно: історико-правова сутність договору, джерела його створення, чинники прийняття, дієвість, історичне значення.

Зауважимо, що оціночний спектр пам'ятки «коливається у межах трактування її як пересічної політичної авантюри та виведення у ранг офіційного акта, положення якого мали виступати визначальним фактором формування подальшої державної доктрини України як на міжнародному, так і на внутрішньополітичному рівнях» [34, с. 10]. Себто: «Договори і постанови...» – конституція (або ж, як мінімум, конституційний акт) чи пересічний, політично обумовлений документ минушого характеру?

М. Маркевич у п'ятитомній «Истории Малороссии» розглядав «Договори і постанови...» як документ, у якому «описаны права всех украинских старшин и урядников» [30, с. 526], що вони їх мали до виступу Б. Хмельницького. А. Скальковський, попри задекларовану назву своєї тритомної монографії, не обмежився історією Нової Січі, а й змалював історію Коша в першій чверті ХVІІІ ст. У його баченні пам'ятка – угода П. Орлика із запорожцями [30, с. 230].

М. Костомаров проводив аналогію між «гетьманськими статтями» за доби Руїни й актом 1710 року: «...новоизбранный гетман заключил с избирателями своими договор, или статьи наподобие того, как всегда и прежде при выборе гетмана постановлялись статьи, или правила, на которых обязывался управлять новый гетман» [23, с. 150–151]. Учений наголошував, що угоди-статті уклалися передусім із «запорожцями, потому что запорожцев при выборе Орлика в гетманы, вероятно, было более, чем украинских беглецов...» [23, с. 151]. А відтак, «была при этом показана заботливость об удовлетворении старшинских претензий Запорожья...» [23, с. 152]. Усе ж М. Костомаров визнавав, що «эти статьи замечательны по своему содержанию, как выражение политических

стремлений тогдашних старшин» [23, с.151].

М. Драгоманов уважає, що «в універсалах Мазепи після «измены», а ще більше товариша його Пилипа Орлика <...> видно <...> ясну республіканську думку...» [17, с. 419].

Д. Яворницький акцентував на запорозькому чинникові в обранні гетьмана та в розробці відповідних пунктів: у «...них запорожці детально й уповні виразно виклали всі ті вимоги, які <...> вони висували частинами й у різний час усім гетьманам ... й усім царям... В них було викладено вповні весь ідеал політичних прагнень, які передові люди в Запорізького Війська бажали б втілити в Україні, а водночас і в Запоріжжі» [56, с. 300].

Для М. Грушевського «Договори і постанови...» – «славна хартія 1710 року, що служила виразом ідей і змагань мазепинської старшини...» [14, с. 50], «определявшая международное положение Украины и внутреннюю ее политику. Здесь <...> видим вполне определенные начатки представительного правления...» [12, с. 249]. На переконання вченого, складені «постанови про гетьманське правління <...> [містили] багато нового, такого, що могло б бути важливим кроком уперед у розвитку українського життя» [11, с. 384].

Якщо репрезентантам народницької школи вітчизняної історіографії (М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Яворницький) притаманна обережність у правничій характеристиці документа, то дослідники-державники схильються до юридичної термінології.

Н. Полонська-Василенко однозначно стверджувала, що «в день виборів Орлика схвалена була державна конституція <...>, в якій гармонійно поєднано інтереси гетьманату, старшини, як провідної верстви України, та Запоріжжя, як її військової сили...» [36, с. 78]. В. Різниченко говорив про «договір, на підставі котрого Україна мала керуватись в своєму внутрішньому житті і одходила під шведську протекцію» [39, с. 9]. На думку Д. Дорошенка, угода 1710 року потенційно – «конституція тої самостійної Української держави, за яку боровся Орлик і його однодумці» [16, с. 385].

Низку спеціальних досліджень присвятив І. Мазепі та мазепинцям Б. Крупницький. Договір П. Орлика зі старшиною та запорожцями він кваліфікує як «державну конституцію»; підкреслює, що «головним постулятом її була по-

² Виняткове значення для подальшого археографічного опрацювання пам'ятки мають останні унікальні видання: [15] – містить архівні фотокопії текстів латиномовного й українського варіантів (с. 18–109), їх розчитку та переклад. Сюди ввійшли також ратифікаційний акт Карла ХІІ та лист шведського монарха до кошового Кам'янської Січі Я. Богуша. У додатку – факсимільне зображення опублікованих у ХІХ ст. латиномовного (с. 112–131) та російськомовного (с. 132–149) варіантів документів. Родзинкою є публікація знайденої вітчизняними науковцями у фонді «Справи про Україну» Російського державного архіву давніх актів копії «Договору і постанов...» (40 сторінок староукраїнською мовою); [34] – надцінне видання, в якому відтворено тексти оригіналу (українськомовний оригінал пам'ятки, віднайдений в листопаді 2008 р. співробітниками ЦДІА України (м. Київ) О. Вовк і Г. Пучковою), староукраїнською мовою та відомих на сьогодні списків «Пактів і Конституцій...», наведено їх переклад українською, англійською, німецькою, російською та французькою мовами; публікація пам'ятки супроводжується археографічною передмовою, лінгвістичним аналізом, науковим коментарем; відтворено спеціальне дослідження академіка М. Василенка.

вна незалежність України від Польщі і Москви <...>. Важливими були пункти, які обмежували гетьманську владу та встановляли козацький парламент, типу поширеної Старшинської ради» [27, с. 345].

У «мазепіані» О. Оглоблина знайшлося місце для висвітлення подвижницької діяльності українських політемігрантів першої чверті XVIII ст. «Обираючи Орлика, – оповідав учений, – <...> генеральна старшина й кошовий отаман Запоріжжя уклали з новим гетьманом «договір і постанову» <...>, відомі в історії під іменем Бендерської конституції 5 квітня 1710 року» [32, с. 380]. Дослідник скрупульозно (по пунктах) проаналізував вікопомну пам'ятку «української державно-політичної думки XVII–XVIII століття» [32, с. 380], висловив кілька засадничих положень стосовно сутності та духу документа. Передусім останній був «наслідком компромісу трьох основних політичних сил, що довгі десятиліття змагалися між собою на Батьківщині й тепер <...> опинилися <...> на еміграції: гетьманат, як зверхня влада Української держави; старшина, як її провідна верства; Запоріжжя, як її – на той час єдина – військова сила. Суперечливі інтереси цих чинників були гармонійно погоджені в державно-правовому акті, що мав бути конституцією України» [32, с. 381]. Учений наголошував, що у трактаті «висловлена ідея споконвічної тягlosti української державності» [32, с. 381]. У юридичному сенсі «Конституція визначає незалежну державу Війська Запорозького й Народу Руського <...> як стану виборну гетьманську монархію парламентарного типу» [32, с. 382]. «Бендерська конституція» як акт порозуміння та примирення гарантувала «державно-територіальні, військово-політичні та економічні права й інтереси Запоріжжя» [32, с. 383]. Все ж наріжна її ідея – забезпечення «політичних інтересів великої старшини <...> супроти гетьманського абсолютизму» [32, с. 383]. Відтак – гіркий присуд О. Оглоблина: «Українська конституція 1710 року була безперечно перемогою старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом, другою поразкою – тоді вже покійного – гетьмана Мазепи після Полтавської катастрофи» [32, с. 387].

На особливу увагу й пошану заслугове «орликіана» М. Василенка (творена в Радянській Україні, а не в діаспорі). 1929 року була опублікована його стаття «Конституція Філіппа Орлика». Як зауважує сучасний дослідник В. Ульяновський, з'ява статті, з огляду на політико-ідеологічну ситуацію в країні, була своєрідним викликом: академік «нагадував про демократичну українську «Конституцію» початку XVIII ст. і про одного із шельмованих тогочасною пропагандою історичних діячів

– гетьмана-емігранта Пилипа Орлика <...>; фактично пропагував європейські цінності, які швидкими темпами ліквідовувалися в СРСР» [47, с. 403].

Звернімося ж безпосередньо до названої праці, котра «стала зразковою щодо аналізу цього джерела» [25, с. 19]. Передусім виокремимо авторську оцінку юридично-політичної сутності документа.

М. Василенко з'ясував проблематику угоди в контексті ідеології козацької старшини: «...это своего рода украинская конституция³, свидетельствующая о направлении мысли в украинской эмиграции того времени <...>, идеи, положенные в основу договора Орлика, разделяли не только эмигранты, но и наиболее сознательная часть старшины, не примкнувшей к Мазепе» [6, с. 371]. Тобто вчений заперечував ситуаційність і спонтанність (з огляду на негаразди емігрантського життя) підготовки і прийняття «Договорів і постанов...». Натомість наголошував, що «договор являлся не временным, не личным только договором Орлика с войском запорожским и генеральной старшиной, а получал конституционный характер, регулировал взаимоотношения гетманской власти, генеральной старшины украинской и Запорожья» [6, с. 379].

Як слушно зауважує В. Ульяновський, вельми суттєво, що вчений «пішов шляхом аналізу самої внутрішньої системи «договору», а не тематичного вичленування проблем і їх розгляду» [47, с. 397]. У результаті висновки історика права – напрочуд глибокі, позаяк впливають не лише зі знання теоретичних трактатів, а й реалій життя початку XVIII ст. [47, с. 398].

«...С юридической точки зрения, – підсумовував М. Василенко, – договір <...> представляет собой акт несовершенный. Очевидно, юридическая мысль у генеральной старшины того времени не достаточно выкристаллизовалась, чтобы она могла вылиться в точные определенные положения. Это все же не уменьшает значения договора. И в его описательных формулировках довольно ясно просвечивают идеологические стремления старшины, стремившейся, как господствующий класс, играть руководящую роль в государственной жизни Украины...» [6, с. 377].

Якою ж бачили Україну творці договору? «Мы видим в нем Украину, – зазначав учений, – хотя находящуюся под протекторатом шведского короля, но во внутренних делах вполне самостоятельную. Запорожье, сохраняя своё устройство и внутреннее управление, связано с Украиной в политическом отношении <...>. Власть гетмана вполне ограничена» [6, с. 383].

Дослідник сформулював дилему, котра й по сьогодні неоднозначно розв'язується вче-

³ В. Ульяновський зауважує, що в рукописі статті мовиться «настоящая украинская конституция» [47, с. 402].

ними: сфера компетенції Гетьмана та Генеральної Ради. Відповідь М. Василенка – зважена й аргументована: «Была ли Генеральная Рада законодательным органом? Прямо об этом не говорится. Тогда еще не существовало теории о разделении властей. Она возникла позже. Гетману не возбранялось <...> законодательствовать путем универсалов, но то, что к компетенции Рады были отнесены дела, касающиеся общего блага, показывает, что Генеральная Рада мыслилась, как орган законодательный, а не только как орган, контролирующий власть гетмана <...>. Строгое проведения принципа выборности <...> также сильно ограничивало его власть <...>, а исключение из его ведомства финансового управления, пересмотр права на владение именными должностями должны были еще больше приближать гетмана до значения только высшего исполнительного органа» [6, с. 383].

Згідно з М. Василенком, державний лад незалежної Гетьманщини міг би бути республіканським, позаяк «договор Орлика являється результатом боротьби с гетманской властью <...> старшины <...>. Республиканские идеи в нем получили активный характер и, при благоприятных политических обстоятельствах, могли бы оказать серьезное влияние на характер государственного устройства Украины в его дальнейшем развитии» [6, с. 387].

В СРСР українська минушина висвітлювалась (або ж – замовчувалася) відповідно до ідеологічних постулатів доби. Відтак навіть в авторів, чий праці фактологічно підважували офіційні «канони», зустрічаємо дуже обережні висловлювання щодо угоди 1710 року. Так, І. Крип'якевич згадував, що «при виборі Орлика складено умову між гетьманом та старшиною і запорожцями т. з. «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорізького війська...». Конституція <...> має важливе значення, як показник того, в якому напрямі мали йти державні реформи» [26, с. 218–219]. Отже, історик використовує дефініції «Пакти...» і «Конституція» як рівноцінні.

Звернімося до візії історико-правової сутності документа сучасними науковцями.

Для О. Апанович «цей витвір української державної й політичної думки початку XVIII ст. – по суті перша у світі Конституція» [2, с. 216]. На думку вченого, «Конституція визнавала непорушність трьох складових правового суспільства, а саме – єдність і взаємодію законодавчої (широкої генеральної ради), виконавчої (гетьманської, обмеженої законом у своїх діях) і судової влади, підзвітної і контрольованої, однак незалежної від гетьмана» [2, с. 218].

В. Замлинський уважав «Договори і постанови...» першою в Європі державною конститу-

цією, підкреслював, що «уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на не знаних досі демократичних засадах суспільного життя» [19, с. 347]. Л. Мельник писав про угоду 1710 року як Конституцію, «що регламентувала державне життя Гетьманщини, протектором якої ставав король Швеції» [31, с.15].

О. Лукашевич та К. Манжул не схильні тлумачити договір як конституцію в сучасному розумінні; це – «договірні-законодавчий акт, деякі пункти якого мають конституційне значення» [29, с. 21]; державний лад згідно з ними – «феодална козацька республіка». Натомість М. Томенко переконаний, що «„Пакти й конституції“ <...> фактично є першою європейською конституцією в сучасному її розумінні» [45, с. 12], котра «закладала головні принципи республіканської форми правління» [45, с. 13]. Про Орликову Конституцію йдеться в праці С. Грабовського, С. Ставряні та Л. Шкляра [10, с. 249].

В. Горобець, аналізуючи місце Коша в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.), указує на «принципово новий статус Запорозжя в політичній структурі Української держави, який було закріплено нормами Бендерської конституції 1710 р.» [9, с. 41–42]. О. Прицак наголошував, що у світовому конституційному процесі «ми можемо з гордістю стверджувати, що Україна вела <...> перед. Наша Конституція була схвалена 5 квітня 1710 р.» [35, с. 5]. Учений уважав, що «Ст. VI-а визначала Державу Війська Запорозького та народу (мало-) руського як станову виборну гетьманську монархію парламентарного типу» [35, с. 7].

А. Смолка категорично стверджує, що «сьогодні уже не викликає сумнівів, що документ, схвалений <...> 5 квітня 1710 року в Бендерах, дійсно відповідає характерним ознакам конституції держави» [42, с. 174]. Автор заперечує «формальне» сприйняття тексту Конституції і вважає, що «традиційна козацько-республіканська форма правління в Україні тяготіла більше до президентського чи напівпрезидентського типу» [42, с. 182]. П. Гончарук говорить про П. Орлика як про творця «однієї з перших у Європі державних конституцій»; підкреслює, що «при реальних обставинах могла б бути Конституцією парламентсько-президентської республіки» [8, с. 17]. Для П. Радька «Конституція Пилипа Орлика – визначна пам'ятка в історії становлення українського конституціоналізму та один із найперших у світі прийнятих до дії, документально підтверджених варіантів нормативного визначення порядку організації та здійснення державного владарювання взагалі

і визначення України як станової гетьманської держави парламентського типу» [38, с. 111]. Л. Шендрик і О. Янович стверджують, що угода 1710 року є «найвищим зразком державно-політичного права доби Гетьманщини, першою писаною Конституцією (в сучасному її розумінні) у Європі» [54, с. 85].

Доволі стриманим в оцінці «Договорів і постанов...» є Д. Журавльов. Учений вважає, що «„Пакти” Орлика є не зовсім конституцією в сучасному значенні цього слова» [21, с. 453]; підкреслює, що «навіть чи можна говорити тут про справжній розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову» [21, с. 454]; не варто їй сприймати «хай дуже вагомий, але не кардинальні зміни козацької військової демократії початком формування справжнього «представницького парламентського ладу» <...> – за тих умов мова могла йти хіба що про козацьку демократію з елементами інколи олігархії, іноді охлократії. Фактично ця угода засвідчила послаблення позицій гетьманської влади в порівнянні з добою Самойловича і Мазепи (який ніколи не прийняв би подібного документа) і посилення ролі старшин за екстремальних умов еміграції» [21, с. 454].

В. Ульяновський, аналізуючи «Договори і постанови...», підкреслює, що в них «стверджувалася ідея самостійної і незалежної України <...>. Тут заперечувалася ідея самодержавної влади чи спадковості гетьманства <...>. Даний документ не є тимчасовою угодою, він стосується всіх наступних гетьманів і носить конституційний характер» [48, с. 437]. Учений викремлює ті засадничі положення, котрі засвідчували конституційність документа: «Визначалися кордони України. Встановлювалася колегіальна форма управління та виборність усієї адміністрації. Визначалися права, вольності та обов'язки гетьмана, старшини, війська, станів, міст. Було визнане право збереження на Запоріжжі свого устрою і внутрішнього управління за умови політичного зв'язку зі всією Україною <...>. Головним законодавчим та контролюючим органом визнавалася Генеральна Рада, гетьману надавалася виконавча влада» [48, с. 439]. Водночас дослідник указує й на ті пункти, з'ява котрих зумовлювалася поточним моментом, а «це надавало даній угоді проміжкового конституційного характеру, а отже, вона могла б діяти лише на першому етапі відновлення української державності» [48, с. 439].

Низка козакознавчих студій Т. Чухліба присвячена П. Орлику [49–52]. Спочатку історик говорить про «знамениту козацьку конституцію <...>, що була укладена між П. Орликом і старшиною на зразок угод між новообраними польськими королями і шляхтою» [51, с. 247]. У подальшому, зважаючи на розвії оцінок (і

термінологічних, і сутнісних), учений формує власне визначення документа: «...то був перший писаний політико-правовий акт, який утверджував основні нормативні положення, за якими мало існувати українське суспільство в межах тогочасної Української держави» [52, с. 22]. Усе ж Т. Чухліб в основному оперує дефініцією «Перша Українська конституція» [52, с. 27–28], а передбачуваний нею державний устрій визначає як «станову виборну монархію парламентського типу на зразок Речі Посполитої. Виборна Рада поруч з виборним Гетьманом була водночас і законодавчим, і контрольним, і розпорядчим органом. У такий спосіб встановлювалася колегіальна й демократична форма правління Україною» [52, с. 27]. Автор наголошує, що, дотримуючись притаманної усім козацьким керманічам із часів Б. Хмельницького політики полівасалітетності, «П. Орлик визнавав зверхність шведського короля і турецького султана, а у Конституції 1710 р. заклав положення про самостійне існування Козацької держави» [50, с. 537].

В. Шевчук вважає «Договори і постанови...» Конституцією, котра «стала вищою точкою політичного мислення українців у XVIII столітті, бо <...> проголошувала в Україні незалежну республіку» [53, с. 197]. Б. Сушинський зазначає, що «5 квітня 1710 року, перед усім світом було проголошено першу в історії України Конституцію держави, причому держави козацької <...>. Україна трактувалася як гетьмансько-парламентська республіка» [44, с. 254].

Н. Яковенко, стримано поцінуючи конституційні потенції «Договорів і постанов...», називає «публіцистичним ентузіазмом» і «патріотичним перебільшенням» трактування їх як «Першої Конституції Української держави» в новітньому розумінні. Вона переконана, що «„Конституція” Орлика мислилася її автором як традиційні для Речі Посполитої *Racsa conventa* [договірні пункти], тобто угода між володарем (там – королем, тут – гетьманом) і політичним народом (там – шляхтою, тут – козацтвом)» [55, с. 237]. «Нечуваний демократизм Орликового маніфесту» авторка пояснює тим, що «Орлик (втім, як і Мазепа, Богдан Хмельницький, Виговський, Дорошенко, Тетеря, Самойлович та ін.) були людьми немосковського світу, вихованими в ідеалах принципово іншої політичної моделі. І в цьому їхньому світі *Racsa conventa* між володарем і політичним народом були явищем звичним» [55, с. 237].

Особливе місце в історіографії мазепинства посідає монографія канадського вченого українського походження О. Субтельного [43]. Автор розглядає український сепаратизм початку XVIII ст. як соціальний феномен – крізь призму становлення старшинської вер-

стви (аналога аристократичних еліт у Європі). Вказуючи на специфіку обрання П. Орлика гетьманом (за кордоном, укладення угоди між володарем булави та його виборцями), учений зауважує: «Часто в українській історіографії цей документ [«Договори і постанови...»] захоплено, хоча й не зовсім точно, називали „Бендерською конституцією”» [43, с. 61]⁴. Натомість О. Субтельний убачає в акті український аналог «*pacta conventa*». Дослідник подає аналіз 16 пунктів, чітко розбиваючи їх на чотири логічні категорії: питання, що стосуються 1) України загалом (статті 1–3); 2) запорожців (5–6); 3) гетьманської влади (6–10); 4) соціально-економічних зловживань у Гетьманщині (11–16) [43, с. 61–65]. Статті, – продовжує дослідник, – різні за обсягом і значенням, «стосувалися переважно практичної політики, а не принципів. Проте за цими умовами стояли політичні погляди та інтереси не лише мазепинських емігрантів, а й багатьох їхніх однодумців, що залишилися в Україні» [43, с. 61].

Упорядник ювілейного видання пам'ятки О. Алфьоров вважає, що «сам термін «конституція» щодо назви «Договорів і постанов» необхідно сприймати лише як похідний від назви латинського варіанта документа <...> і такий, що далі не визначає його змісту як «конституції» у модерному політико-правовому розумінні» [15, с. 5]. Аргументація автора така: «Саме по собі обмеження самодержавної влади монарха органом влади квазі парламентського типу (Генеральною радою) та прообраз відокремлення судової влади від впливу гетьмана не були винайдені українцями XVIII ст., а тим паче не означають установчий характер документа. За своїм змістовим наповненням «Договори і постанови» радше є своєрідним аналогом «*Pacta conventa*» <...>. Виникнення ж поняття конституції в його модерному розумінні з'явиться в Європі <...> з настанням епохи Просвітництва й остаточним зламом політичних бар'єрів між суспільними верствами» [15, с. 5].

Історіографічний зріз першої проблеми нашої розвідки звершимо стислим викладом засадничих положень «орликіани» О. Кресіна⁵. Указуючи на розмаїття термінологічних оцінок [25, с. 205–207], автор дуже обережно говорить про так звану Бендерську конституцію, «яку вважають першою українською Конституцією» [24, с. 233]. Натомість упроваджує інший термін – «конституційний акт, що мав регламентувати принципи формування та функціонування влади, територіальний устрій тощо у Війську Запорозькому» [25, с. 205–206]. «Хоча документ, – роз'яснює свій підхід О. Кресін, –

не є систематичним викладом конституційної системи Війська Запорозького, а подає правові нововведення, нові тлумачення усталених норм та програму дій гетьмана та інших органів влади на майбутнє, широта та значення цих елементів настільки великі, що загалом охоплює, хоч і не систематично, головні сфери конституційного права» [25, с. 207].

Про які ж «нововведення» йдеться? Передусім учений аналізує категорії, котрими оперують укладачі «Пактів...» [термін за О. Кресіним]: «панство» (державна монархія на чолі) та «народ» (населення певної території під владою монарха) – в українському контексті; два типи статусу території під зверхністю сюзерена (перший – завойована земля, другий – договір між народом та протектором тощо) [25, с. 208–209]. Наголошує, що «„Пакти...” не називають випадків існування „панств” без монарха <...>. Водночас <...> присутній у документі категоріально, монарх фактично виведений з політичної системи Війська Запорозького, залишається лише гарантом її незмінності, але не чинником її регулювання» [25, с. 210]. Відтак, – продовжує дослідник, – «„Пакти...” повною мірою відобразили договірну теорію походження держави, характерну для української політичної та правової думки попереднього періоду <...>. Творці документу переносять <...> [її] на внутрішній устрій „вільного народу”» [25, с. 210]. Учений акцентує на тому, що «договір укладається не між монархом і станами (станом), а всередині правлячого стану, до того ж з проголошенням <...> міжстанового характеру документа. <...> є підстави говорити про значний крок <...> на шляху від середньовічного персоналізованого (додаток до особи суверена) до новочасного інституціоналізованого поняття про державу» [25, с. 210–211]. О. Кресін скрупульозно, постатейно, в проблемному розрізі аналізує документ і доходить уповні аргументованого й розлогого висновку про те, що «„Пакти і конституції...” 1710 року стали першим українським внутрішнім конституційним проектом. Вони встановили у Війську Запорозькому форму правління, яку можна визначити як парламентсько-президентську республіку. Вперше в українській історії було створено правові основи представницького правління та парламентаризму. «Пакти...» розподілили владні повноваження, що до цього часу належали царю, між органами влади Війська Запорозького та створили правові передумови для подолання розірваності українського політичного та правового процесів. Так само вони вперше відрегулювали проблеми державного устрою Війська Запорозь-

⁴ Водночас у спільній з А. Жуковським праці [20, с. 31–32] О. Субтельний говорить (без роз'яснень) про конституцію Української держави.

⁵ У вченого – фундаментальні дослідження з проблематики політико-правової спадщини української еміграції першої половини XVIII ст. (монографії, десятки статей).

кого, створивши умови для інтеграції до нього Запорозької Січі» [25, с. 219].

Отже, проведений історіографічний зріз засвідчив наявність кількох оцінних інвектив у прочитанні «Договорів і постанов...». Для переважної більшості дослідників документ цей – Конституція Української держави (О. Апанович, М. Василенко, П. Гончарук, В. Горобець, С. Грабовський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Л. Мельник, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, О. Прицак, П. Радько, В. Різниченко, В.Смолій, А. Смолка, С. Ставроянні, Б. Сушинський, М. Томенко, М. Трофимук, Т. Чухліб, В. Шевчук, Л. Шендрик, Л. Шкляр, О. Янович). Як перший український внутрішній конституційний проект сприймає його О. Кресін. Про конституційність документа говорить В. Ульяновський, а О. Лукашевич і К. Манжул убачають в угоді законодавчий акт, деякі пункти якого мають конституційне значення. М. Грушевський образно характеризував договір як «славну хартію 1710 року», А. Скальковський – як угоду Орлика із запорожцями. Близьким до останньої оцінки був Д. Яворницький, який бачив утілення в ній політичних ідеалів Запорозжя. М. Костомаров уподібнював договір «гетьманським статтям» за доби Руїни. О. Алфьоров, Д. Журавльов, О. Субтельний і Н. Яковенко витлумачують акт як український аналог річпосполитських «*Pacta conventa*».

Варіативною залишається візія державного ладу згідно з «Договорами і постановами...». Для більшості учених він – республіканський, на глибоких демократичних засадах (О. Апанович, М. Василенко, П. Гончарук, В. Горобець, С. Грабовський, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, О. Кресін, Б. Крупницький, Л. Мельник, Н. Полонська-Василенко, П. Радько, В. Смолій, А. Смолка, Б. Сушинський, М. Томенко, М. Трофимук, В. Ульяновський, В. Шевчук, Л. Шендрик, О. Янович). На думку О. Оглоблина, О. Прицака і Т. Чухліба, відповідно до «Договорів і постанов...» могла би ствердитися станова виборна гетьманська монархія парламентського типу. Отож, має рацію В. Ульяновський, говорячи, що «проблема з ідентифікацією документа залишається. Її без особливого успіху намагаються розв'язати понині» [47, с. 399].

Дискусійним залишається питання про джерела, ідеологію пам'ятки. У «Договорах і постановах...» прочитуються лише опосередковані згадки про Зборівський (1649) і Переяславський трактати, політико-правову практику у Війську Запорозькому. Відтак судження учених базуються на осмисленні ними змісту пам'ятки в контексті доби.

М. Костомаров уподібнював її «гетьманським статтям», які уклали володарі булави з

московськими царями. При цьому доволі скептично висловлювався про їхнє практичне значення: «...мало знаменательны и неважны в истории могут казаться статьи <...>, так как новый гетман избирался в чужой стороне не всем козачеством и не с согласия всей Украины...» [23, с. 151].

М. Драгоманов убачав у акті 5 (16) квітня 1710 року закономірний вислід волелюбності, демократизму козацької спільноти, освіченості її керманічів. Зауважував, що ще «од часів перших повстань проти Польщі за Косинського і Наливайка до Гадяцької комісії 1658 р. росла й ясншала думка про національну волю й свою вправу <...>. Взаємини між усіма верствами громади української <...> робили те, що між тодішніми козаками були люди, які могли виложити ті всі вільні думки, демократичні й майже чисто республіканські, й письменно, й навіть із примітками з історії своєї і чужої...» [17, с. 418].

О. Оглоблин однозначно стверджував, що «Бендерська конституція була витвором колективної української політичної думки, підсумком тих обговорень і дискусій, що проводилися на еміграції взимку 1709–1710 року, а може, ще й за Мазепи. Можна думати, що головним редактором Бендерської конституції був Пилип Орлик» [32, с. 381].

М. Василенко, ніби передбачаючи оціночні судження частини сучасних учених, попереджував про необхідність не формального, а сутнісного сприйняття документа: «Форма присяги и договора напоминают pacta conventa польских королей. Не лишено вероятия, что этот акт оказал влияние и на форму договора с Орликом. Но, с другой стороны, договор с Орликом так прост, что мог быть составлен и без предварительных образцов» [6, с.377].

Дослідник переконаний, що пункти Орлика були втіленням національної суспільно-політичної думки, спробою юридичного оформлення державницьких устремлінь генеральної старшини, котрі визріли «в течение второй половины XVII века» [6, с. 380]. М. Василенко наголошував, що, хоч Конституція 1710 року мала конкретних авторів, усе ж за ними стояла всеукраїнська козацько-старшинська спільнота: «...идеи эти не могли родиться сразу, неожиданно, за границей, а были вывезены из Украины, где они возникли под влиянием реальных соотношений жизни...» [6, с. 371].

В. Замлинський стверджував, що «навіть чи такий документ міг бути вироблений одним Орликом зі старшиною. Все свідчить про те, що в ньому були закладені за довге життя думки самого Мазепи» [19, с. 347].

М. Томенко вважає, що Конституція 1710 року «написана під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму» [45,

с. 13]. Про західноєвропейську політико-правову думку як джерело творення документа говорять В. Бадяк і М. Рогович [4, с. 12].

Л. Шендрик звертається до витоків державницької ідеї в Україні, її тисячолітнього розвитку. Дослідниця розмірковує так: «Першими в Україні-Русі думку про виникнення держави на ґрунті суспільного договору поміж князями та народом висловив автор «Слова о полу Ігоревім» <...>. Першим, хто здійснив на практиці укладання такого договору, був Пилип Орлик» [54, с. 85]. Суголосно Л. Шендрик розмірковує П. Радько: «...у Конституції Пилипа Орлика, творчій та епістолярній спадщині гетьмана відображені історія та традиція українського народу періоду Київської Русі, польсько-литовської доби, Гетьманщини, <...> сфокусовані політичні та соціально-економічні уявлення і намагання українського народу» [38, с.15].

О. Прицак розглядав Конституцію 1710 року як результат порозуміння трьох основних політичних сил Козацької держави, документ співпраці політемігрантів і старшини Лівобережжя. Вчений проаналізував примітки П. Орлика до латиномовного акту: «Я один, – писав гетьман <...>, – зложив найбільшу частину договору <...>. Поміж особами, що обмірковували точки цього документу, були пп. Войнаровський, Гордієнко, Горленко, Ломиковський, Мирович, Максимович, Карпенко <...>, були зі мною на нарадах люди світського й духовного стану та численні знатні особи, що відвезли наші рішення на Україну...» [35, с. 6]. Тобто, на думку О. Прицака, Конституція була загальноукраїнським актом.

Для В. Горобця конституційний акт 1710 року «складений за зразком «*tracta conventa*» – угод, що їх укладала польська шляхта зі своїми виборними королями» [9, с. 41–42]. Аналогічно розмірковують О. Алфьоров [15, с. 5], О. Субтельний [43, с. 61] та Н. Яковенко [55, с. 237], котрі вважають річесполитську політико-правову традицію джерелом творення документа.

Найфаховіше підійшов до розв'язання проблеми авторитетний правник О. Кресін. У своїй монографії він стверджує: «„Пакти...“ систематизували та розвинули положення, що були апробовані у договорах Війська Запорозького з Російською державою, підсумували правовий зміст конституційних нововведень часів правління Івана Мазепи та здобутки української політичної та правової думки другої половини XVII – початку XVIII століття. Саме сукупність згаданих пам'яток, прецедентів та ідей стала головним джерелом «Пактів...» 1710 року. І хоча ми не відкидаємо можливий вплив іноземних нормативних актів <...>, проте вважаємо, що «Пакти...» були органічним продовженням розвитку українських політичних та правових практики, думки, культури» [25, с. 219].

В. Смолій, погоджуючись із основними тезами О. Кресіна, водночас наголошує, що необхідно глибше й усебічніше з'ясувати джерельно-ідеологічне підґрунтя пам'ятки. Вчений вважає, що «не можна ігнорувати давньоруську традицію, до якої козацька еліта постійно апелювала <...>, коли опинялася перед необхідністю доведення тягlosti й правомірності своїх політичних прав і вимог» [34, с. 11]. Варто пам'ятати, що «потужним ідейно-ідеологічним струменем для козацької старшини другої половини XVII – початку XVIII ст. <...> мав стати інтелектуальний багаж Києво-Могилянської академії, професура якої <...> ретранслявала та продукувала передові для свого часу політико-правові ідеї», що «вихідцями із киево-могилянського інтелектуального середовища були <...> і гетьман Іван Мазепа, і <...> Пилип Орлик. <...>, а <...> звідси – прямий вихід на зразки античного політичного мислення, політичні ідеали парламентаризму О. Кромвеля та Дж. Ліберна, політико-філософські трактати ранньої доби І. Альфузія, Г. Гроція, Н. Маккіавелі, Ж. Бодена, Б. Спинози, Дж. Мільтона, Дж. Гаррингтона, Т. Гоббса, Дж. Локка, С. Пуффендорфа, Т. Мора та інших європейських політичних теоретиків, праці яких були добре відомими в Україні» [34, с. 12]. Таким чином, для академіка В. Смолія «Договори і постанови...» мають глибинне самотутнє політико-правове підґрунтя. Водночас вивчати їх необхідно в європейському контексті, в руслі ідеології раннього Просвітництва, паростків раціоналістичного світобачення, позаяк «на західні цивілізаційні зразки орієнтувалася й частина козацької еліти як у практичній площині функціонування національних державних інститутів, так і у сфері юридичного обґрунтування певних політичних акцій і вироблення нормативів політичної поведінки репрезентованого нею суспільства» [34, с. 13].

Отже, проблема джерел «Договорів і постанов...» не втрачає своєї актуальності. Чимало «орликознавців» узагалі оминали її, обмежившись аналізом структури та коментуванням статей пам'ятки. Судження тих, які з'ясовували джерельне підґрунтя її, є неоднозначними: угода, як український варіант польських «*Tracta conventa*» (О. Алфьоров, В. Горобець, Д. Журавльов, О. Субтельний, Н. Яковенко); документ, який має українське походження, але не без впливу європейської правової культури (найпереконливіше цю тезу викладено в дослідженнях М. Василенка, О. Кресіна, П. Радька, В. Смолія).

У науковій літературі побутують різні версії причин створення в означений час і у відповідній формі «Договорів і постанов...». Суперечливість, складність еміграційного життя,

дієвість запорозького чинника – саме ці фактори порозуміння, втіленого в угоді 5 (16) квітня 1710 року, прочитуються в дослідженнях низки учених.

Так, М. Костомаров, проаналізувавши «статті», зробив висновок, що «уступка <...> в пользу запорожцев была неизбежным плодом того положения, в каком находился Орлик, избранный в гетманы на чужой стороне и не имевший за собой никакой действующей силы, кроме сечевиков» [23, с. 152–153].

Погоджуються з визначальною роллю запорожців і їх отамана в розробці угоди й деякі сучасні науковці. Так, Л. Мельник стверджує, що, аби «спертися на власні військові сили, а ними в тих умовах могли бути лише запорожці, П. Орлик та старшина вирішили юридично закріпити свої взаємини» [31, с. 16]. На «нове піднесення політичної ваги Коша <...> в умовах військово-політичних потрясінь в Україні, спричинених виступом <...> Мазепи», вказує В. Горобець. «Принципова позиція, – продовжує вчений, – зайнята запорожцями на чолі з <...> Костем Гордієнком <...>, на тлі загальної нерішучості українського суспільства та двозначності позиції значної частини лівобережної старшини, змушує гетьманський уряд <...> визнати принципово новий статус Запорожжя <...>, який було закріплено нормами Бендерської конституції 1710 р.» [9, с. 41].

Переважає більшість дослідників наголошує на ключовій причині з'яви документа – нагальній необхідності розв'язання наріжної проблеми функціонування Козацької держави з часу її постановня – врегулювання шляхом юридичного оформлення політико-правових відносин між носіями вищої влади (гетьманом і генеральною старшиною) і Запорожжям, котре домагалось політичної суб'єктності.

Найкраще механізм дії означеного чинника розкрито в історико-правовій студії М. Василенка. Вчений наголошував на провідній ролі української еліти в створенні знакового акта: «...основною мыслью договора было <...> подчинение гетмана власти генеральной старшине и её главному органу – Генеральной Раде, составленной из представителей наиболее влиятельного и зажиточного класса того времени» [6, с. 383]. Задля обґрунтування засадничого положення академік здійснив дискурс козацько-старшинських домагань за володарювання Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. «Как сильный и экономически влиятельный класс, – підкреслював учений, – старшина сложилась на Украине к концу XVII и началу XVIII ст. <...> Естественно, что у старшины обнаруживалось стремление и юридически закрепить за собою это влияние. На пути к этому стояла <...> гетманская власть, имев-

шая в своих руках много <...> прерогатив. К ограничению их и стремилась старшина» [6, с. 373]. В «гетьманських статтях» за доби Руїни, Коломацьких 1687 року повсякчас звужувалася компетенція козацького керманіча; натомість царський уряд, надаючи певні гарантії лояльній старшині, узалежнював її від себе. Та «интересы русской великодержавности и <...> генеральной старшины не только разошлись, но столкнулись. <...> старый гетман связал свою судьбу с интересами генеральной старшины...» [6, с. 375].

На переконання М. Василенка, звернення гетьманського оточення ще в 1707 році до Галяцької угоди 1658 року «свидетельствует о том, что среди старшины бродили политические замыслы и что она стала тогда задумываться над юридическим положением и строем своей родины» [6, с. 375].

Учений говорив про ключову роль старшини у виступі І. Мазепи; зауважував, що по його смерті вона мала стати надактивною. Понад піврічний період безгетьманства політемігрантів історик пояснював намаганням останніх «выбору Орлика придать всеукраинский характер» [6, с. 376], відтак домовлялися з одnodумцями в Гетьманщині. «Старшина, – продовжував свій виклад автор, – в первый раз после Богдана Хмельницкого, производила выборы <...> вполне свободно, без участия и давления какой-нибудь посторонней власти»; «будучи господином положения» і водночас побоюючись відродження самовладдя володарів булави (як Орлика, так і його наступників), вирішила «предъявить известные обязательства вновь избранному гетману. Так <...> фактически возник „договор”» [6, с. 376]. Зауважував М. Василенко і на «запорозькому чиннику» у з'яві «Договорів і постанов...». Позаяк «Запорожське играло видную роль в деле разрыва Украины с Москвой, его <...> интересы заняли в договоре особое место» [6, с. 380].

Отже, для академіка «Договори і постанови...» – знаковий, вікопомний акт, який став закономірним вислідом еволюції суспільно-політичної думки козацької еліти впродовж другої половини XVII – початку XVIII століть, превалювання в її устремліннях засад республіканізму та демократизму.

На думку багатьох дослідників, «однією із найважливіших подій, що пояснюють причини появи Конституції 1710 року та стали безпосередньою її передумовою <...>, була суперечка та судовий процес між Андрієм Войнаровським та українською старшиною восени 1709 року» [25, с. 198]. Підґрунтя процесу – у специфіці управління фінансами у Війську Запорозькому (невідокремленості гетьманської казни від загальнодержавної). Для політемігрантів «плани

реваншу, – пояснює Н. Яковенко, – значною мірою залежали від грошей, цього споконвічного «нерву війни». Тому після смерті Мазепи з особливою гостротою постало питання про його спадщину, що включала і цінності військової скарбниці, і приватні надбання найбагатшої в Козацькій державі людини» [55, с. 236]. Відмова А. Войнаровського – племінника та спадкоємця І. Мазепи – від гетьманства, але не від скарбу, й породила суперечку між ними, з одного боку, та генеральною старшиною із запорожцями – з другого. Драматизм подій в історичному контексті пречудово змальовано в низці досліджень⁶. Ми ж зосередимось на політико-правових оцінках роботи «Бендерської комісії» (саме таку назву отримав увесь період – жовтень-листопад 1709 року – протистояння козацького генералітету, підтриманого запорожцями, з А. Войнаровським).

О. Кресін, аналізуючи документи, що передували кінцевому присуду шведського «арбітра», підсумовує: «...дискусія сприяла ревізії самих основ держави і права Гетьманщини. Крім того, вперше після тривалого часу дискусія велася публічно, а не у вузькому змовницькому колі, справи державної ваги вирішувалися правовим, а не авторитарним чи насильницьким шляхом. <...> усвідомлена старшиною під час «Бендерської комісії» необхідність юридичного закріплення повноважень владних структур Гетьманщини стала однією з головних передумов появи «Пактів й конституцій...» [25, с. 203–204].

Отже, дослідники зауважують комплекс чинників, які зумовили з'яву вікопомного акта, як то: необхідність унормування правових взаємин між репрезентантами влади в Козацькій державі; інтереси «козацької старшини, матеріальний статок якої фактично перетворював її на основного реального конкурента українському абсолютизму на політичному рівні» [34, с. 11]; «Бендерська комісія» як каталізатор порозуміння тощо. Найголовніше ж, на думку В. Смоля, що «Договори і постанови...» відбивають цілий шар політичного життя суспільства, яке після Полтавської катастрофи постало перед новими викликами, і від пошуків адекватної реакції на які залежала вся подальша еволюційна перспектива української державності [34, с. 11].

Варіативною є відповідь на питання про дієвість «Договорів і постанов...». М. Грушевський уважав, що проголошеним у «хартії» «принципам <...> не суждено было осуществиться» [12, с. 249], «бо одержати правління цим людям ніколи не вдавалося» [11, с. 384]. Суголосно відгукувалися про незреалізованість трактату В. Різниченко («Договору сьому не довелось

опісля здійснитись...» [39, с. 9]) і Д. Дорошенко («Але далеко тяжче, ніж скласти, було провести цю конституцію в життя» [16, с. 385]). Ще категоричніше висловлювався Д. Яворницький: «...умови цього договору <...> не були виконані і уже під час складання їх дехто не вірив у можливість повного виконання...» [56, с. 300].

М. Василенко наголошував на еволюції сприйняття угоди його творцями: «Самий «договор» составлен с полным убеждением в скором возвращении на родину, где договор будет иметь юридическую силу для всей Украины. В момент составления он, поэтому, представлялся вполне реальным, а не теоретическим проектом, каким стал впоследствии, когда возвращение составителей его на Украину стало невозможным» [6, с. 376]. «Договор Орлика, – підсумовував учений, – не был проведён в жизнь. Этому помешали <...> обстоятельства» [6, с. 383].

Аналогічно щодо чинності документа висловлювалися І. Крип'якевич («Конституція не ввійшла в життя» [26, с. 218–219]) та О. Апанович «...не була втілена в життя» [2, с. 220]). Тотожним є висновок А. Смолки [42, с. 191].

Дещо суперечливими є роздуми П. Радька: «...Конституція опинилася мертвнонародженою, адже <...> Україна так і не отримала свободу. Якщо хто-небудь і слідував законам першої Конституції України, то тільки декілька тисяч українців, які знаходилися у змушеній еміграції» [38, с. 302].

О. Лукашевич і Х. Манжул незреалізованість «Договорів і постанов...» пояснювали тим, що вони поєднували інтереси «антагоністичних соціальних сил українського суспільства» [29, с. 23].

В. Ульяновський, указуючи на недієвість Конституції, пояснює: «...після Прутського миру еміграція втратила надію повернутися в Україну, а після Ніштадтського миру 1721 року про це взагалі не могло бути й мови. Конституція Орлика <...> не діяла в Україні і втратила свою силу як юридичний акт навіть в емігрантських колах» [48, с. 439].

На думку О. Алфьорова, «... «Договори і постанови» так і залишилися лише теоретичними намірами – їм не судилося бути втіленими в життя, оскільки післямазепинська еміграція не змогла повернутися до влади в Україні, а українські гетьмани, що постали в Гетьманщині в XVIII ст., вже могли лише покійно йти в руслі російської імперської політики» [15, с. 5].

Як завжди аргументованим бачиться присуд О. Кресіна: «„Пакти...“ 1710 року залишилися лише конституційним проектом і не були застосовані на практиці. На Правобережній

⁶ Возняк М. [7, с. 107–132]; Костомаров М. [22, с. 320]; Крупницький Б. [27, с. 16–18], [28, с. 342–344]; Кресін О. [25, с. 197–204]; Оглоблин О. [32, с. 377–378]; Ульяновський В. [48, с. 428–434]; Яковенко Н. [55, с. 236].

Україні, де український еміграційний уряд у 1711–1714 роках отримав владу завдяки серії міжнародних договорів, не було умов для їх застосування...» [25, с. 206].

Отже, значна частина дослідників, зважаючи на невдачу визвольних задумів П. Орлика, заперечує чинність «Договорів і постанов...». Але чимало вчених дотримуються іншої точки зору.

Так, О. Прицак стверджував, що «влада ... П. Орлика поширювалася на Правобережну Україну...» [35, с. 5], де й діяла українська конституція протягом 1710–1714 років. В. Замлинський був переконаний, що «... Конституція не лишилася лише пам'яткою суспільно-політичної думки; до 1714 р. вона була діючим нормативним актом на Правобережній Україні і була розіслана у полкові та курінні канцелярії» [19, с. 348]. П. Гончарук [8, с. 17], В. Горобець [9, с. 42], А. Мельник [31, с. 23], М. Томенко [45, с. 13] і А. Шендрик [54, с. 92] упевнені в дієвості «Договорів і постанов...» на Правобережжі упродовж означеного періоду.

Дещо обережніше про чинність акту висловлюється Т. Чухліб: «... хоча внаслідок постійних військових дій реалізація положень «конституції Орлика» 1710 р. була досить обмежена, однак <...> протягом декількох років (1710–1713 рр.) її частково намагалися запровадити на теренах Правобережної України» [50, с. 486]. Суголосно міркує Д. Журавльов: Конституція «... якоюсь мірою «діяла» в еміграції та на Правобережжі, контрольованому військами Орлика та Кримського ханства в 1711–1713 рр.» [21, с. 455]. В. Смолій вважає, що говорити про реалізацію на практиці положень укладеного під Бендерами договору можна лише з великою засторогою: для цього сьогодні не вистачає вагомих доказів [34, с. 14].

Отже, залишається нерозв'язаною дилема: «Договори і постанови...» – документ суто теоретичного чи, хоч би частково, і практичного значення?

Діапазон поцінювання значення договору коливається від емоційно-патріотичної, мажорно-піднесеної ноти гордості за першу українську (понад те – першу європейську) Конституцію, до мінорно-скептичної – декларативний акт, обумовлений емігрантським відчаєм. Спробуємо відобразити наявне різноголосся.

М. Грушевський убачав у «славній хартії» «відображення поглядів і бажань людей, які зв'язали свою долю з визволенням України. У постановах цих багато нового, такого, що могло б бути важливим кроком уперед у розвитку українського життя» [11, с. 384]. В. Різниченко вважав, що Конституція – «яскравий показчик постулятив Мазепи і всього освіченого тодішнього громадянства» [39, с. 9]. М. Василенко

називав документ «інтересним пам'ятником государственной мысли украинской старшины начала XVIII века, как результат её классового сознания» [6, с. 383]. Н. Полонська-Василенко переконана, що Конституція «була <...> маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом» [36, с. 78]. Аналогічно поцінював пам'ятку О. Оглоблин [32, с. 381]. Д. Дорошенко стверджував, що «конституція перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряди найінтересніших пам'яток політичної думки того часу в цілій Європі» [16, с. 385]. Д. Яворницький звертався безпосередньо до українських істориків, у очах яких ці постанови повинні мати особливу вагу [56, с. 300]. О. Прицак пропонував відзначити в незалежній Україні 5 (16) квітня як День Конституції [35, с. 5]. А. Смолка сприймає Конституцію як «визначний український народно-політичний документ» [42, с. 174]. О. Альфьоров стверджує, що «„Договори і постанови“ стали своєрідним підсумком державотворчої діяльності українських гетьманів XVII ст. Крім того, це є документ, який легалізував продовження курсу гетьмана Івана Мазепи на визволення Української козацької держави з-під панування російського царя та укладення договорів з іншим монархом, який би гарантував права і вольності Війська Запорозького» [15, с. 5]. Для В. Ульяновського «„Конституція Орлика“ стала важливою віхою розвитку української державницької ідеї» [48, с. 439].

Дуже стримано поцінює документ Н. Яковенко: «...прийняття Військом Запорозьким власних *racia conventa* справді було великою подією, засвідчивши, що Козацька держава вперше «самоусвідомила» себе і «задумалася» над фіксацією на формальному рівні власних державних актів та законодавчим закріпленням прав і обов'язків володаря і громадян» [55, с. 238].

Д. Журавльов полемізує з палкими шанувальниками Конституції, для котрих «документ є надзвичайно важливою складовою національного історичного міфа» [21, с. 455]. Автор наголошує, що Конституція «була дуже компромісною і виробленою за надзвичайних умов» [21, с. 455].

Доволі неоднозначно сприймає «Договори і постанови...» О. Субтельний. З одного боку, «з погляду тогочасних вартостей *Racia et Constitutiones* сповнені духу просвітництва й добрих намірів» [43, с. 65]. Але з іншого, «не варто поспішати з висновками щодо того, наскільки реальними були пропонувані заходи й чи могли вони бути здійснені» [43, с. 65]. Учений конкретизує мовлене так: «...автори документа постулялися речами, якими не володіли. Наприклад, «конституція»

різко обмежувала прерогативи гетьмана, але гетьман у вигнанні багатьма з цих прерогатив користуватися не міг; у деяких статтях старшина погоджувалася утримуватися від корупції та визиску селян і козаків, але на такі поступки їй не важко було зважитися, оскільки вона нічим не володіла, окрім хіба що одягу на своїх плечах; запорожцям обіцяно землі в пониззі Дніпра, але тими землями володіла Росія» [43, с. 65].

Звісно, роздуми вченого-історика, оперті на реальні перспективи розвитку подій, обумовили переважно історичне прочитання сутності та значення документа. Відтак укотре доцільно звернутися до аналітики вченого-правника.

О. Кресін, визначаючи «Договори і постанови...» як перший український конституційний проект, яким було закладено правові основи представницького правління та парламентаризму, водночас сумнівається щодо готовності його авторів дотримуватися задекларованих принципів. З'ясовуючи питання влади в документах та діяльності української політичної еміграції після 1710 року (йдеться про інструкцію П. Орлика своїм послам на переговори з Кримом (грудень 1711 року); привілеї Оттоманської Порти Війську Запорозькому від 1711 та 1712 років⁷, лист гетьмана до французького посла в Туреччині Дезайєра від 4 травня 1712 року), дослідник формує невтішні висновки. По-перше, «вже через півроку після прийняття «Пактів...» <...> Пилип Орлик почав відходити від їх положень, намагаючись посилити свою владу за допомогою зовнішніх чинників – через введення потрібних для цього правових норм до договорів із Кримським ханством та Оттоманською Портою»; по-друге, «принаймні з 1714 року Запорозька Січ визнала над собою протекторат Кримського ханства та не визнавала над собою влади уряду Пилипа Орлика» [25, с. 220–221]. Отже, – підсумовує О. Кресін, – «право не стало визначальним інструментом регулювання політичних процесів в українському суспільстві» [25, с. 221], а політичний компроміс (гетьман-старшина-кошове товариство), надбанням якого були «Пакти...», виявився надто хитким.

Відтак, розглядаючи значення «Договорів і постанов...», маємо поцінювати їх двоаспектно: як непроминальну пам'ятку політико-правової думки українства другої половини XVII – початку XVIII ст. і як документ, чия зреалізованість (навіть потенційна, за сприятливих обставин) – під знаком питання.

С. Грабовський, С. Ставряні, А. Шкляр – автори «Нарисів з історії українського державотворення» – порівнюють ідеї, висловлені в «Договорах і постановах...», із тими, що пре-

валювали в сусідніх державах: «Україна, як одинокий острів, перебувала в океані західних і східних монархів, імперій, деспотій, де політична еліта в кращому випадку схилилася до ідеї «освіченого абсолютизму». Лише Англія, Нідерланди та Швейцарія на той час втілювали принципи конституціоналізму в політичній правовій практиці. Тому українська державність виявилася сильною передусім своїми ідеалами, які випередили на століття загальний суспільно-політичний розвиток у східно-європейському регіоні» [10, с. 249]. Т. Чухліб підкреслює самобутність і синергетичність Конституції 1710 року. З одного боку, вона «переконливо засвідчила прагнення більшої частини тогочасної української еліти жити згідно з власними звичаями, традиціями і законами, які спиралися на глибокий демократизм козацтва й не мали нічого спільного з організацією суспільства й влади в Росії» [52, с. 28]. З іншого боку, політична культура українських козаків сформувалася на «притаманних усій Європі ідеалах лицарства та шляхетської демократії. Конституційні положення виразно продемонстрували органічну належність українського світу до європейської цивілізації» [52, с. 28].

Отже, проведений історіографічний зріз проблематики теми засвідчує, що, по-перше, наукова «орликіана» – вельми репрезентативна. По-друге, слушним і обґрунтованим є звернення академіка В. Смолія до гуманітаріїв: «...дати відповіді на цілу низку спірних питань, пов'язаних з комплексним дослідженням „пам'ятки“» [34, с. 14].

Література

1. Антонович В. Последние времена козачества на правой стороне Днепра / В. Антонович // Антонович В. Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Антонович. – К. : Либідь, 1995. – С. 252–371.
2. Апанович О. Гетьман України – емігрант Пилип Орлик / О. Апанович // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі / О. Апанович. – К. : Либідь, 1995. – С. 209–253.
3. Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714 гг.) / В. Артамонов. – М. : Наука, 1990. – 208 с.
4. Бадяк В. Державно-правові погляди Пилипа Орлика і європейські політичні теорії 17–18 ст. / В. Бадяк, М. Рогович // Державність. – 1994. – № 1–2. – С. 12–13.
5. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе / Ілько Борщак. – Львів : Червона калина, 1991. – 256 с.
6. Василенко Н. П. Конституція Филиппа Орлика / Н. П. Василенко // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упоряд. М. С. Трофимук,

⁷ Ґрунтовно про це – в історичній розвідці О. Прицака [37, с. 307–320].

- Т. В. Чухліб. – Львів : Світ, 2011. – С. 369–387 (факсимільне відтворення публікації 1929 року).
7. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи / М. Возняк // Мазепа : Збірник : у 2-х т. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 107–132.
8. Гончарук П. Провісник української конституційної державності / П. Гончарук // Київська старовина. – 2007. – № 6. – С. 11–29.
9. Горобець В. Запорозький Кіш в політичній структурі України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К. – Запоріжжя, 1997. – С. 33–43.
10. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроян, А. Шкляр. – К. : Генеза, 1995. – 608 с.
11. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський / укл. Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2006. – 736 с.
12. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1990. – 400 с.
13. Грушевський М. Рецензия на книгу : Уманець Ф. М. Гетман Мазепа : Историческая монография. – С.-Пб., 1897 / М. Грушевський // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. 21. – С. 20–23.
14. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. / М. Грушевський // Великий українець : Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд. А. Демиденко. – К. : Веселка, 1992. – С. 42–56.
15. Договори і постанови. // упоряд. О. Алфьоров. – Наукове видання. – К.: Темпора, 2010. – 156 с., іл.
16. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко / Передмова І. О. Денисюка. – Львів : Світ, 1991. – 576 с.
17. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов ; упоряд. та авт. іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – С. 327–429.
18. Енсен А. Мазепа : Історичні картини / А. Енсен. – К. : Український письменник, 1992. – 205 с.
19. Замлинський В. Пилип Орлик / В. Замлинський // Історія України в особах : IX–XVIII ст. / В. Замлинський (кер. автор. колект.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К. : Україна, 1993. – С. 345–354.
20. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний / Ред. Я. Грицак, О. Романів. – Львів : Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.
21. Журавльов Д. В. «Бути чи не бути», або Пригоди українського Дон-Кіхота (П. Орлик) // Журавльов Д. В. Усі гетьмани України / Д. В. Журавльов. – К. : Гетьман, 2012. – С. 445–464.
22. Костомаров Н. Мазепа / Н. Костомаров. – М. : Республика, 1992. – 385 с.
23. Костомаров Н. Мазепинці / Н. Костомаров // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 148–159.
24. Кресін О. «Мазепинці» : державність і суверенність / О. Кресін // Гетьман. Шляхи : Науково-популярне видання / упоряд. Ольга Ковалевська ; автор. колектив О. Кресін, С. Павленко, О. Сокирко, В. Станіславський. – К. : Темпора, 2009. – С. 229–247.
25. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття : монографія / О. В. Кресін. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 468 с.
26. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич / відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.
27. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик / Б. Крупницький // Історичні постаті України : Історичні нариси : зб. / упоряд. та авт. вступної статті О. В. Болдирев. – Одеса : Маяк, 1993. – С. 337–383.
28. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742) : його життя і доля / Б. Крупницький. – К. : Дніпро, 1991. – 80 с.
29. Лукашевич О. «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. / О. Лукашевич, К. Манжул. – Харків : Основа, 1996. – 35 с.
30. Маркевич Н. История Малороссии : в 5-ти т. / Н. Маркевич. – М., 1843. – Т. 4. – С. 325–338.
31. Мельник А. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. / А. Мельник. – К. : ІЗМН, 1997. – 232 с.
32. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто : Записки наукового товариства імені Т. Шевченка, 1960. – Т. 170. – 410 с.
33. Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи : соратники та прибічники / С. О. Павленко. – К. : Вид. дім. «КМ Академія», 2004. – 602 с.
34. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упоряд. М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів : Світ, 2011. – 440 с. : факсиміле.
35. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / [пер. з латин. та примітки М. С. Трофимука ; передм. та заг. наук. ред. О. Прицака ; післяслово О. П. Трофимука та М. С. Трофимука]. – К. : Веселка, 1994. – 77 с.
36. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – Від середини XVII століття до 1923 року. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.
37. Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття / О. Прицак // Український археографічний щорічник. – Вип. 1 (4). – К., 1992. – С. 307–320.
38. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в контексті Конституції Пилипа Орлика : монографія / П. Г. Радько ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Полтава : ТОВ «Фірма „Техсервіс”», 2010. – 348 с.
39. Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. (3 нагоди 175 роковин з часу його смерті.) / В. Різниченко. – К. : МГП «Інформ ОТСервіс», 1991 (репринтне відтворення 1918 року). – 48 с.
40. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.

41. Смолій В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К. : 1997. – 368 с.
42. Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. / А. О. Смолка. – 2-е доп. вид. – К. : Українське видавництво, 2007. – 224 с.
43. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1994. – 240 с.
44. Сушинський Б. І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст. Історичні есе : у 2-х т. / Б. І. Сушинський. – Том II. 2-ге вид., доп. – Одеса : «ЯВФ», 2006. – 584 с.
45. Томенко М. В. Історія Української Конституції : навч. посіб. / М. В. Томенко. – К. : Освіта, 2009. – 464 с.
46. Трофимук М. Конституція Української Гетьманської держави / М. Трофимук. – К. : Право, 1997. – 160 с.
47. Ульяновський В. Орликіана академіка Миколи Василенка / В. Ульяновський // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядн. М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів : Світ, 2011. – С. 388–403.
48. Ульяновський В. Пилип Орлик / В. Ульяновський // Володарі гетьманської булави : Історичні портрети / [авт. передм. В. А. Смолій]. – К. : Варта, 1994. – С. 419–499.
49. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. Чухліб. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 518 с.
50. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Т. Чухліб. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.
51. Чухліб Т. В. Останній володар булави на Правобережній Україні (Пилип Орлик. 1710–1713) – Т. В. Чухліб // Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713) / Т. В. Чухліб. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – С. 245–260.
52. Чухліб Т. Пилип Орлик / Т. Чухліб. – К. : Видавець : ПП Наталія Брехуненко, 2008. – 64 с.
53. Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.

54. Шендрик Л. К. П. Орлик / Л. К. Шендрик, О. В. Янович. – Полтава : «Форміка», 2005. – 140 с., 20 іл.

55. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.

56. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. / Д. І. Яворницький / пер. з рос., покажчики І. І. Сварника ; упоряд., іл. О. М. Апанович. – Львів : Світ, 1992. – Т. 3. – 456 с.

Iryna Diptan

“THE AGREEMENTS AND REGULATIONS ...” 5(16) APRIL 1710: THE CONTROVERSY OF READING

The historical background of «Treaties and resolutions» 5 (16) April 1710 is revealed in the article. The problems under consideration have been widely discussed so far, among them the following ones are contestable : historical and law essence, sources of creation, reasons of adoption, efficiency and significance of the document in political and law viewst of Ukrainian society at the beginning of Modern epoch.

Keywords: «the agreements and regulations», «Constitution», «Pacts and constitution», «Constitution of Bandera», parliamentarism, republic, Pylyp Orlyk, starshyna, cossacks.

Ирина Диптан

«ДОГОВОРЫ И ПОСТАНОВЛЕНИЯ ...» 5 (16) АПРЕЛЯ 1710 ГОДА: КОНТРАВЕРСИИ ПРОЧТЕНИЯ

В статье раскрыто историю изучения «Договоров и постановлений...» 5 (16) апреля 1710 года. Автором исследованы проблемы, которые и сегодня решаются учёными неоднозначно: историко-правовая сущность, источники создания, причины принятия, действительность и значение документа в развитии политико-правовой мысли украинства раннемодерной doby.

Ключевые слова: «Договоры и постановления...», «Конституция», «Пакты и конституция...», «Бендерская конституция», парламентаризм, республика, Филипп Орлик, старшина, козацтво.

Надійшла до редакції 16.09.2013 р.

